

УДК 81'1:1

DOI 10.11603/me.2414-5998.2019.4.10871

І. І. ГаврищакORCID <https://orcid.org/0000-0002-0489-0966>

ResearcherID M-4995-2017

О. Я. ПроцівORCID <https://orcid.org/0000-0001-8774-9142>

ResearcherID J-4557-2017

*Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України***ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКА СИСТЕМА ВІЛЬГЕЛЬМА ФОН
ГУМБОЛЬДТА: ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ****I. I. Havryshchak, O. Ya. Protsiv***I. Horbachevsky Ternopil National Medical University***WILHELM VON HUMBOLDT'S LINGUO-PHILOSOPHICAL SYSTEM:
HISTORICAL AND BIOGRAPHICAL ASPECT**

Анотація. У статті на основі аналізу біографічних даних і сфер наукової та суспільної діяльності німецького мислителя, лінгвіста, представника німецького філологічного неогуманізму, державного і політичного діяча, реформатора європейської університетської освіти Вільгельма фон Гумбольдта розглянуто формування лінгвофілософської системи, що визначила магістральні напрямки розвитку європейського і світового мовознавства XX–XXI століття.

З'ясовано, що доповідь «Про порівняльне вивчення мов різних епох їхнього розвитку», прочитана в Берлінській академії наук у 1820 р., стала етапним фактом наукової біографії Гумбольдта, результатом особистого екзистенційного досвіду, свідомого цілеспрямованого накопичення фактів проявів національного духу різних європейських народів, включаючи повноцінні мови й діалекти, міфологічний національний пласт, традиції, культурні артефакти, фольклорні й авторські тексти різних епох.

Доведено, що основоположні ідеї лінгвофілософської системи Гумбольдта сформульовані й оприлюднені в праці «Про відмінність статей і її вплив на органічну природу» (1794). Проголошена ним формула «прекрасної єдності» речей і явищ трактувалася як результат діяльності енергії тілесного світу, тому всі його прояви, включаючи людину, її діяння, а також мову (праця «Про Германа і Доротею» Гете», 1798), мають бути враховані, осмислені й систематизовані, як результати функціонування людського духу. Мандрівки Францією, Іспанією та Італією не лише забезпечили Гумбольдта новими естетичними враженнями, але остаточно визначили мовознавчий вектор його досліджень, що завершився оригінальною лінгвофілософською концепцією, в якій ідеальна складова не суперечить матеріальній, а доповнює її: мова є дух, і духом народу є його мова («Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства»).

Ключові слова: Вільгельм фон Гумбольдт; лінгвофілософська система; людський дух; мова; народ.

Abstract. Based on the analysis of biographical data and spheres of scientific and social activity of the German linguist and representative of the German philological neo-humanism, statesman and politician, reformer of European University education Wilhelm von Humboldt, the article considers the formation of the linguo-philosophical system, which determined the main directions of development of European and world linguistics of the XX–XXI century.

It was found out that the report “on the comparative study of languages of different epochs of their development”, read at the Berlin Academy of Sciences in 1820, became a milestone fact of Humboldt's scientific biography, the result of personal existential experience, conscious purposeful accumulation of facts of manifestations of the national spirit of different European peoples, including full-fledged languages and dialects, mythological national layer, traditions, cultural artifacts, folklore and fiction texts of different epochs.

It is proved that the fundamental ideas of Humboldt's linguo-philosophical system are represented and published in the work “on the difference of articles and its influence on organic nature” (1794). The formula of “beautiful unity” of things and phenomena uttered by Humboldt was interpreted as the result of energy activity of corporal world, therefore, all its manifestations, including the human, their actions and language (the book “Hermann and Dorothea”, Goethe, 1798), must be considered, understood and systematized, as the results of the operation of the human spirit. Travelling by France, Spain and Italy not only provided Humboldt by new aesthetic experiences, but finally determined the vector of his linguistic research that ended in original linguo-philosophical concept, where an ideal component does not contradict the material one, but complements it: the language is a spirit, and the spirit of people is their language (“the difference of the structure of human languages and its influence on the spiritual development of mankind”).

Key words: Wilhelm von Humboldt; linguo-philosophical system; human spirit; language; people.

© І. І. Гаврищак, О. Я. Проців

Вступ. Вільгельм фон Гумбольдт належить до мислителів, чії ідеї не завжди уповні були усвідомлені сучасниками, а подекуди – й наступним поколінням, проте розкриваються в усій своїй глибині майже через століття. Гумбольдт – сучасник/учасник класичного періоду німецької філософії та літератури: «На Канті він виріс, творчо всотавши дух його філософії, Фіхте і Гегелю протистояв, з Шеллінгом в дечому перегукувався, Гете й Шіллер були його особистими друзями й вихователями естетичного смаку» [3]. Епоха Просвітництва сформувала його як особистість, доба енциклопедизму визначила різновекторність діяльності й забезпечила можливість самореалізації.

Учень відомого німецького педагога Г. Кампе (який був домашнім учителем Вільгельма і його брата Александра), філософів Г. К. Ліхтенберга і К. Г. Гайне, історика А. Л. Шльоцера, співбесідник Г. Форестера і К. Г. Якобі, державний діяч (очолював департамент освіти і міністерство у справах станів), ініціатор освітніх реформ і засновник Берлінського університету, талановитий дипломат – достойний противник знаменитого Талейрана, поліглот, який вільно володів чи не усіма сучасними європейськими мовами, а також латиною, давньогрецькою, коптською, японською, китайською, санскритом і мовами Індонезії і Полінезії, він увійшов в історію європейської і світової науки як блискучий лінгвіст, засновник філософської антропології.

Саме цим пояснюється постійний інтерес до творчої спадщини Вільгельма фон Гумбольдта представників різних наукових шкіл, напрямків та політичних орієнтацій. Вивчення індивідуального внеску мислителя в скарбницю європейської і світової культури дало підстави Н. Ростиславлеві виділити два основні напрями осмислення фігури В. фон Гумбольдта – це біографічні твори і проблемно-орієнтована рефлексія. В рамках останньої дослідниця запропонувала виділяти три основні лінії: Гумбольдт – державний діяч і його уявлення про державу; створення Гумбольдтом німецького класичного університету й особливості освітньої концепції мислителя; його внесок у розвиток філософії мови [12].

Біографічна рецепція особистості мислителя представлена дослідженнями П. Берглара, П. Бісвангера, М. Гайдеггера, Р. Гайма, О. Гарнака, Л. Фьорстера, Ф. Шаффштайна, Г. Шлезіра та інших. Лінгвофілософські ідеї Гумбольдта у загальнонауковому і мовознавчому дискурсах, зокрема, осмислювали такі науковці, як В. Алпатов, А. Гу-

лига, В. Даниленко, Є. Држазговська, В. Звегінцев, С. Кацнельсон, Л. Круглова, Я. Лоя, В. Малецькі, Г. Рамішвілі, В. Панченко, В. Постовалова, О. Радченко, Ю. Романенко, Н. Ростиславлева, В. Феллер, Г. Шпет тощо. Концепція вищої університетської освіти (ідея класичного університету) в центрі уваги А. Андрєєва, Ю. Габермаса, Г. Гогендорфа, А. Кришко, Н. Ладижець, В. Лепеніса, О. Огієнка, Н. Ростиславлевої, Г. Шнедельбаха та ін.

Вітчизняне гумбольдтознавство має давні традиції. Започатковане О. Потебнею, П. Житецьким і Д. Овсянником-Куликовським, воно досить активно розвивається у різних площинах – компаративній лінгвістиці, історії педагогіки, історичному та прикладному мовознавстві й літературознавстві (А. Кришко, М. Лановик, Л. Рускуліс, Р. Ситник), проте «певні вектори» дослідження в царині гумбольдтознавства «потребують подальшого поглибленого аналізу» [9].

Мета статті – дослідити еволюцію лінгвофілософської концепції Вільгельма фон Гумбольдта з урахуванням ролі егосвідства для її остаточної кристалізації.

Теоретична частина. 20 червня 1820 р. Гумбольдт прочитав у Берлінській академії наук, членом якої був ще з 1810 р., трактат про предмет і значення порівняльного мовознавства, що, на думку Р. Гайма, ознаменувало початок кращої і найважливішої пори його життя [1]. Проте це наступний етап, логічне продовження напружених теоретичних пошуків у царині історії, філософії, етнографії, естетики й природознавства, які увінчалися блискучими результатами. За словами Г. Рамішвілі, «переконання, що ніщо інше не спроможне наблизити до розгадки таємниці людини і характеру народів, як їхні мови», визрівало поступово [11].

«Концепція Гумбольдта займає особливе місце серед діяльнісних уявлень мови. Екзотичність його стилю мислення, складність теоретичних побудов і глибока інтуїція ось уже півтора століття незмінно притягують до себе увагу лінгвістів і філософів. Власне кажучи, всі подальші діяльнісні уявлення мови можна розглядати як редукцію програми Гумбольдта з втратою їх окремих компонентів або як її альтернативи, що принципово протистоять їй за своїм задумом... Звернення до ідей Гумбольдта може бути здійснене через низку інтерпретацій, кожна з яких дає можливість лише часткового проникнення у світ його концепції», – підкреслювала наприкінці минулого століття В. Постовалова, наголошуючи при цьому, що «багато ідей його

концепції самим Гумбольдтом не розкриті експліцитно» [10]. На небезпечні результати таких інтерпретацій вказував В. Звєгінцев: «Однак, мабуть, ніхто інший не породив своїм вченням стільки непорозумінь протирічливих тлумачень та простого нерозуміння, як В. Гумбольдт, навколо імені якого утворилася надзвичайно своєрідна міфологія» [8]. Тому «лінгвістичну спадщину Вільгельма фон Гумбольдта можна зрозуміти і оцінити вповні тільки в тому випадку, якщо вона буде прочитана в контексті його загальнотеоретичних ідей» [2].

З цього приводу Р. Гайм зазначав, що «не тільки обсяг його знань, але і глибина його поглядів знаходились у процесі постійного розвитку, котрий можна прослідкувати крок за кроком і розділити на певні характерні епохи» [1]. Оскільки перед собою ми ставимо інше завдання, то зупинимось лише на «етапних» працях німецького ученого, які дають змогу прослідкувати напружений пошук думки мислителя в цій площині.

Стаття «Про відмінність статей і її вплив на органічну природу» (Єна, 1794) уже містить ідеї, що стануть підґрунтям філософської системи. Оскільки «дуже важко виявити той прихований характер речей, котрий полягає не в сукупності випадкових їх проявів, але у внутрішніх їх сутності, створюється не переліченням окремих ознак, але їхньою єдністю», тому «виявити їх можна, лише володіючи певним чуттям» [4]. «Думка і почуття мають об'єднатися в єдине діяльне ціле», – підкреслював Гумбольдт. Знання про об'єкт, який досліджується, є результатом діалектичного процесу: «Різноманітний матеріал зливається, результатом цього злиття стає частиною великого цілого і так до нескінченності: кожна нова стає більш багатою, кожна нова різноманітність вливається у все більш прекрасну єдність» [4]. Саме ця «прекрасна єдність» і є зовнішнім проявом енергії тілесного світу. Якщо дослідник буде враховувати усі його прояви і «ніколи не упускатиме з виду цілого», тоді «зовнішній чуттєвий образ предмета перетвориться в дзеркало, що відображає його внутрішню будову» [4]. Зрештою, у праці «Про Германа і Доротею» Гете, яку Гумбольдт завершив навесні 1798 р., він наголошує: «...Про який би предмет не велася мова, його завжди можна співвіднести з людиною, а саме з цілим її інтелектуального і людського організму». Мета наукових пошуків – «з'ясувати, наскільки завдяки їм (філософії, природонауковій системі, суспільному устрою – Авт.) людський дух взагалі наблизився до кінцевої мети свого прагнення, до наступного

завдання – увібрати в себе за допомогою усіх засобів свого сприйняття усю ту масу матеріалу, яку пропонує увесь світ навколо і його внутрішня істота; перетворити все це своїми самодіяльними силами і тим самим привести Я і природу у всезагальну, живу і гармонійну взаємодію» [7].

Спочатку наукові зацікавлення Гумбольдта, як зазначав його біограф Р. Гайм, мали виразно історико-етнографічне, цілком практичне спрямування. «Він прагнув не стільки до безпосередньої насолоди мистецтвом... скільки до того, що він шукав завжди і всюди: свого життєвого досвіду і своєї освіти; метою його, як і завжди, була людина і людське» [1]. Плануючи поїздку до Італії, Гумбольдт у листі до Шіллера писав: «Мене дійсно більше приваблює життя серед багатой прекрасної природи і м'якого клімату, я чекаю значного розширення мого знання від вивчення цієї нації. Я вважаю, що вона є, при усій своїй культурі й поряд з нею, значною мірою первинною, природною людською натурою. Вона володіє, ймовірно, менш чіткими формами, ніж будь-яка інша нація, і тому вона особливо придатна для вивчення людської натури... Я з великою цікавістю приступаю до її наочного вивчення» [1]. Напружена політична ситуація в Італії, яка завершилася військовим конфліктом, унеможливила реалізацію проекту, і маршрут довелося вибудовувати по-іншому: Дрезден, Відень, Базель, Цюрих, Париж. 1797–1802 рр. у житті Гумбольдта були не тільки динамічними і мобільними, а характеризувалися інтенсивним накопиченням робочого матеріалу, інтелектуальним пошуком, узагальненням і синтезом. Так, перебування у Парижі він використав не лише для відпочинку чи розширення кола дружніх стосунків з відомими знаменитостями чи молодими земляками. Працюючи над дослідженням «Про Германа і Доротею» Гете, Гумбольдт паралельно займався «філософсько-емпіричним вивченням» французів як нації. Задля цього він відвідував паризькі театри і балетні постановки не тільки заради естетичної цікавості чи насолоди, а як аналітик-дослідник – щоб пізнати національну своєрідність. Про французький театр і балет він писав щонайменше тричі: в листах до Кьорнера й Шіллера та в статті для часопису Гете «Пропілеї» [1]. Щире захоплення французьким театральним мистецтвом не перешкоджає тверезим оцінкам: «гра французів занадто натуралістична і недостатньо ідеалістична», а тому людина «одержує при цьому меншу дозу насолоди, ніж дає хороша німецька сцена» [1]. Проте художник отримує при цьому

більш високу естетичну насолоду, бо в театральному мистецтві «француз шукає перш за все техніки, правильності, симетрії», «гра французів завжди естетична... в артистові ми бачимо разом з тим живописця, скульптора, танцівника-пантоміма; навіть найнезначніша сторона його гри відрізняється художньою гармонією і красою» [1]. Порівнюючи французьке і німецьке драматичні мистецтво, Гумбольдт вказував на яскраво виражені недоліки обох і зробив висновок, що «в тому, чим володіють і чого обом бракує, відображається відмінність між німецьким і французьким характером взагалі». Якщо французи і випередили німців у цій мистецькій галузі, то причина криється в німецькій своєрідності: «Їхні органи чуттів взагалі недостатньо розвинуті, їхнє вухо не досить музичне, їхнє око недосить розвинуте в художньому відношенні». Француз потребує знаків і найординарнішої думки, німець шукає змісту, тому готовий пробачити «неясність і неправильність, якщо його розум і серце задоволені» [1].

Аналізуючи причини відмінностей, Гумбольдт спочатку схильний їх вбачати у національній специфіці філософського осмислення дійсності, проте після тривалих роздумів зробив зовсім інший висновок: «Ми – нація, позбавлена жестів. У нас менше мови, ніж у інших націй, хоча ми могли б сказати один одному більше, ніж інші, і краще, ніж інші» [1]. Отже, як переконаний Гумбольдт, причина криється у мові: «французька мова плавна і вільна, німецька – така, що затинається, ускладнена» [1]. Так, естетичні інтереси спровокували емпіричні дослідження й інтуїтивні висновки – вихідну точку подальших наукових пошуків. Усе підкріпилося результатами естетично-антропологічних студій експонатів одного із французьких монастирів, у якому були зібрані мистецькі твори, що вціліли під час революційних погромів. Розташовані у хронологічному порядку, вони ілюстрували історію Франції з часів Хлодвіга до Людовіка XV. Усе це був просто безцінний матеріал для Гумбольдта, який, окрім усього, зацікавився модним у той час вченням фізіогноміста Лафатера. Зіставивши «тип фізіономій» зі станом розвитку поезії, він зробив висновок, що «мистецтво досягає значного прогресу саме в той час, коли і людство здобуває більш високий і благородний вираз» [1]. Порівняльні антропологічні студії Гумбольдт провадив, пробуваючи зіставляти північний і південний німецькі характери, щоб з'ясувати, як би розвивався «німецький розум» взагалі, коли б «культура німецької мови і

літератури йшла з півдня Німеччини на північ, а не з півночі на південь» [1].

Для завершення концепції відчутно бракувало фактичного матеріалу, що зумовило пришвидшення підготовки подорожі в Іспанію (пізня осінь 1799 р.) з метою «бачити все ж яку-небудь південну націю» [1], бо надзвичайно важливо «бачити кожен предмет на його рідному ґрунті в загальному зв'язку з іншими предметами, котрі його водночас підтримують і обмежують» [1]. Його увагу привернули іспанські баски, бо якщо їх французькі земляки уже практично засимілювалися, зберігши лише певну самостійність у мові, то вони zostалися якоюсь окремою нацією: «Ми подолали кордони обох держав, і наше око не може не помітити різниці в характері французьких басків по цей бік й іспанських по іншу сторону гір» [1]. Матеріал для розмислів Гумбольдт віднаходив у найбуденнішому: «Розмова з простолюдином знайомить нас з характером і поглядами нації, її прислів'я – з її нравами і звичаями, з розумом і поглядами. Словом, ми знайомимося з країною і народом найзручнішим способом і непомітним чином зливається маса рис, що поповнюють чарівну характеристику» [1]. Опис природи в подорожніх нотатках Гумбольдта, як зазначав Р. Гайм, завжди відіграє другорядну роль: «... На першому плані знаходиться зображення людини. Образи як природи, так і людини ... відображаються для нього (Гумбольдта – Авт.) завжди в елементах внутрішнього життя, в дзеркалі почуття й інтелекту» [1]. Саме тому Вільгельм Гумбольдт почав вивчати баскську мову для того, аби з її допомогою «за можливості пролити світло на давню історію, релігію і звичаї давніх басків» [1], а крім того, упродовж тривалого часу ретельно студіював давню французьку літературу та іспанську мову, що остаточно утверджує його у правильності вибору наукових досліджень: «Я відчуваю, що з часом ще більше віддамся вивченню мов і що ґрунтовне і філософське обумовлене порівняння кількох мов є працею, котра виявиться, можливо, до снаги після декількох років серйозної праці» [1].

Не менш значимим для Гумбольдта-мислителя був «римський» період його біографії. Сюди він приїхав як таємний радник посольства і резидент, камергер його величності Фрідріха Вільгельма III [1], проте виконання прямих обов'язків не позбавило жаги самовдосконалення і розширення інтелектуального кругозору. Другу Вольфу він писав про «величезний вплив...Риму», що «більш ніж іншим пояснюється тим, що він (Рим – Авт.) є сер-

цевиною старого і нового світу» [1]. Гумбольдта цікавить, як саме у вічному місті відображається спадковість старої (античної) і нової культури, бо «нова культура могла зрости тільки із духа давньої» [1]. Оскільки саме італійська земля породила нову гуманістичну культуру, то саме «італійська мова особливо являє собою дивовижний пам'ятник цього переходу, тому що в жодній із похідних від романського кореня мов дух нового часу не зберіг такої вірної прив'язаності до древніх форм за своєї повної незалежності та найсвоєріднішого характеру» [1]. Рим, символ людської історії взагалі, став не тільки місцем його екзистенції, виявився завершальною точкою еволюції його філософської концепції. Тут «він знайшов поєднанням усе те, до чого він раніше прагнув окремо і вкрай непослідовно: грецьку давнину і мистецтво, історію людства й значну частину історії мови – все це було тут поєднане, і не тільки як сума окремих складових, а як однорідне ціле» [1]. Рим для Гумбольдта «став підтвердженням того духа, який є рушієм наукових, і навіть освітніх і життєвих планів; плани історико-філософської характеристики, план порівняльної антропології; план життя для себе і вічних ідей і, нарешті, план вивчити якомога більше світ і людей» [1]. В історії цього міста він прослідковував дію «вищих ідеальних сил», «котрі спрямовують події і керують ними, вічність, у котрій зникають минуле, теперішнє і майбутнє» [1].

Виконання дипломатичних обов'язків залишало достатньо часу для вивчення духу античної культури; Гумбольдт часто ходив вулицями міста, «тримаючи в голові усю сукупність римської історії і життя» [1]. Усе це давало насагу для кропіткої праці над перекладами творів давньогрецьких класиків Піндара й Есхіла, оскільки він тепер розумів, як важливо передати не лише зміст твору, але і його дух, прагнув «перенести дух Есхіла на німецький ґрунт, якщо він розбудить дух його мови в німецькій мові» [1].

Гайм вважав, що перекладацька праця здійснювалася під впливом лінгвістичних студій, проте не варто применшувати зворотний вплив. Сам Гумбольдт писав: «Мені особисто завжди здавалось, що інтелектуальна і навіть значною мірою моральна і політична доля націй визначається або виражається в тому, як в мові букви поєднуються в склади, а склади в слова, і як ці слова, в свою чергу, відносяться одне до одного в мові за довжиною і наголосом» [1]. До цього часу об'єктом дослідження Гумбольдта були в основному давні й сучасні

європейські мови, тому ці думки були, фактично, здогадками, які знайшли підтвердження завдяки підтримці молодшого брата Аلكсандра. Останній нещодавно повернувся із тривалої мандрівки Латинською Америкою і в 1805 р. приїхав до Італії та привіз братові «матеріали для вивчення американських діалектів, які зібрав під час подорожі» [13]. В особі Гумбольдта-молодшого він отримав не просто вдячного слухача чи цікавого співбесідника, а, перш за все, палкого прихильника, який «добре усвідомлював ..., що світ неможливо зрозуміти, дивлячись на нього тільки з точки зору однієї мови, нехай так званої світової. Мови тубільців справили на нього таке ж враження, як і мови науки» [14]. Поділяючи уповні ці погляди, Вільгельм згодом наголошував, що «навіть так звані «грубі» і «варварські» діалекти володіють усім необхідним для досконалого вживання і що вони є тими формами, де ... з плином часу міг викристалізуватися увесь характер мови, придатний для того, щоби більш чи менш досконало висловити будь-яку думку» [6]. Лінгвістичні студії характеризувалися постійною динамікою: у досліджуване поле включалися все нові об'єкти – мовні системи. «Якщо вже заняття китайською мовою та єгипетською ієрогліфікою розширили його загальні філологічні погляди, то вивчення малайської групи не залишилося без впливу на остаточне формування його поглядів» [1]. Враховуючи інтереси науковця в площині функціонування мов, Гайм спробував визначити 3 стадії формування гумбольдтівської теорії мови: баскська ознаменувала 1-й, санскрит (перші зацікавлення припадають на сер. 1810-х, серйозні студії він розпочав на поч. 1820-х рр.) – 2-й, і, нарешті, «мова каві з усією пов'язаною з нею океанійською філологічною групою становить третю і вищу стадію» [1]. Упродовж цього часу Гумбольдт опублікував низку праць, які дають змогу прослідкувати еволюцію поглядів дослідника, кристалізацію ідей і формування оригінальної системи філософії мови (крім того, в архіві вченого виявлено чимало рукописних праць, підготовчих матеріалів тощо [1]. Особливе місце у творчій спадщині Гумбольдта належить праці «Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства» («Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts»), над якою він працював упродовж останніх років, трактуючи її як «Вступ» до роботи «Про мову каві на острові Ява». Проте, як підкреслював Гайм, завдяки повноті і глибині

свого змісту вона повністю суперечить «як своєму заголовку, так і становищу в якості вступу» [1] і є своєрідною вершиною лінгвофілософської концепції німецького мислителя, в якій ідеальне не протиставлене матеріальному, а навпаки – доповнює і визначає його: «Мова є ніби зовнішнім проявленням духу народу: мова є дух, і духом народу є його мова, і важко уявити собі що-небудь більш тотожне. Як виявляється, що вони зливаються в єдине недоступне розумінню джерело, залишається для нас загадкою... Тільки духовна сила народу є найжиттєвішим і самостійним началом, а мова належить від неї» [5].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вільгельм фон Гумбольдт – знакова фігура в історії європейської та світової культури, чия ідея живлять і визначають подальший розвиток як в царині практики освіти, так і емпіричних досліджень у галузі лінгвістики, філософії, держави і права.

Список літератури

1. Гайм Р. Вильгельм фон Гумбольдт. Описание его жизни и характеристика / Рудольф Гайм ; пер. с нем. – 2-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 544 с.
2. Гулыга А. В. Вильгельм фон Гумбольдт и немецкая философская классика / А. В. Гулыга // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – С. 350–355. – (Языковеды мира).
3. Гулыга А. В. Философская антропология Вильгельма фон Гумбольдта / А. В. Гулыга // Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – С. 7–23. – (Языковеды мира).
4. Гумбольдт В. фон. О различии между полами и его влиянии на органическую природу / Вильгельм фон Гумбольдт ; пер. О. А. Гулыги // Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985. – С. 142–159. – (Языковеды мира).
5. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Вильгельм фон Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 37–298. – (Языковеды мира).
6. Гумбольдт В. фон. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития / Вильгельм фон Гумбольдт ; пер. З. М. Мурыгиной // Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 307–323. – (Языковеды мира).
7. Гумбольдт В. фон. Эстетические опыты. Первая часть. О «Германе и Доротеи» Гете / Вильгельм фон Гумбольдт ; пер. А. В. Михайлова // Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985. – С. 160–278. – (Языковеды мира).
8. Звегинцев В. А. О научном наследии Вильгельма фон Гумбольдта / В. А. Звегинцев // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – С. 356–362. – (Языковеды мира).
9. Кришко А. Ю. Влияние идей Вильгельма фон Гумбольдта (1767–1835) на мовну освіту в Україні XIX – початку XX століття : монографія / А. Ю. Кришко, Н. М. Бріт. – Умань : ФПО Жовтий О.О., 2015. – 179 с.
10. Постовалова В. И. Язык как деятельность. Опыт интерпретации концепции В. Гумбольдта : монография / В. И. Постовалова. – М. : Наука, 1982. – 223 с.
11. Рамишвили Г. В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания / Г. В. Рамишвили // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – С. 5–33.
12. Ростиславлева Н. В. Историографическая рефлексия наследия В. фон Гумбольдта / Н. В. Ростиславлева // Вестник РГГУ. Серия «История. Филология. Культурология. Востоковедение». – 2009. – № 4. – С. 79–90. – URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriograficheskaya-refleksiya-naslediya-v-fon-gumboldta-1> (дата обращения: 09.11.2019).
13. Энгельгардт, М. А. А. Гумбольдт, его жизнь, путешествия и научная деятельность : биографический очерк / М. А. Энгельгардт. – СПб. : Типография товарищества «Общественная польза», 1891. – 95 с. – (Жизнь замечательных людей : биографическая библиотека Ф. Павленкова).
14. Этте О. Александр фон Гумбольдт: кочующая мысль и жизненная наука / Отмар Этте // Эпистемология и философия науки. – 2018. – Т. 55, № 1. – С. 136–154.

References

1. Gaym, R. (2004). *Vilgelm fon Gumboldt. Opisanie ego zhizni i harakteristika* [Wilhelm von Humboldt. Description of his life and characteristics]. Moscow [in Russian].
2. Gulyga, A.V. (1984). Vilgelm fon Gumboldt i nemetskaya filosofskaya klassika [Wilhelm von Humboldt and German philosophical classics]. *Vilgelm fon Gumboldt. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu – Wilhelm von Humboldt Selected Works on Linguistics*, 350-355 [in Russian].
3. Gulyga, A.V. (1985). Filosofskaya antropologiya Vilgelma fon Gumboldta [Wilhelm von Humboldt's philosophical anthropology]. *Vilgelm fon Gumboldt. Yazyk i filosofiya kultury – Wilhelm von Humboldt. Language and Philosophy of Culture*, 7 23 [in Russian].
4. Gumboldt, V. fon. (1985). O razlichii mezhd u polami i ego vliyanii na organicheskuyu prirodu [On the difference between the sexes and its effect on organic nature]. *Vilgelm fon Gumboldt. Yazyk i filosofiya kultury – Wilhelm von Humboldt. Language and Philosophy of Culture*, 142-159 [in Russian].
5. Gumboldt, V. fon. (1984). O razlichii stroeniya chelovecheskih yazykov i ego vliyanii na duhovnoe razvitie chelovechestva [On the difference in the structure of human languages and its impact on the spiritual development of humanity]. *Vilgelm fon Gumboldt. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu – Wilhelm von Humboldt Selected Works on Linguistics*, 37-298 [in Russian].
6. Gumboldt, V. fon. (1984). O sravnitel'nom izuchenii yazykov primenitel'no k razlichnym epokham ih razvitiya [On the comparative study of languages in relation to various epochs of their development]. *Vilgelm fon Gumboldt. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu – Wilhelm von Humboldt Selected Works on Linguistics*, 307-323 [in Russian].
7. Gumboldt, V. fon. (1985). Esteticheskie opyty. Pervaya chast. O "Germane i Dorotee" Gete [Aesthetic experiences. First part. About Goethe's "Hermann and Dorothea"]. *Vilgelm fon Gumboldt. Yazyk i filosofiya kultury – Wilhelm von Humboldt. Language and Philosophy of Culture*, 160-278 [in Russian].
8. Zvegintsev, V.A. O nauchnom nasledii Vilgelma fon Gumboldta [On the scientific heritage of Wilhelm von Humboldt]. *Vilgelm fon Gumboldt. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu – Wilhelm von Humboldt Selected Works on Linguistics*, 356-362 [in Russian].
9. Kryshko, A.Yu., & Brit, N.M. (2015). *Vplyv idei Vilhelma fon Humboldta (1767-1835) na movnu osvitu v Ukraini XIX – pochatku XX stolittia: monohrafiya* [Impact of ideas of Wilhelm von Humboldt's Ideas (1767-1835) on language education in Ukraine in the XIX – early XX centuries]. Uman [in Ukrainian].
10. Postovalova, V.I. (1982). Yazyk kak deyatelnost. Opyt interpretatsii kontseptsii V. Gumboldta [Language as activity. Experience in interpreting W. Humboldts concept]. Moscow [in Russian].
11. Ramishvili, G.V. (1984). Vilgelm fon Gumboldt – osnovopolozhnik teoreticheskogo yazykoznaniya [Wilhelm von Humboldt is the founder of theoretical linguistics]. *Vilgelm fon Gumboldt. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu – Wilhelm von Humboldt Selected Works on Linguistics*, 5-33 [in Russian].
12. Rostislavleva, N. V. (2009). Istoriograficheskaya refleksiya naslediya V. fon Gumboldta [The historiographical reflection of the heritage of V. von Humboldt]. *Vestnik RGGU. Seriya "Istoriya. Filologiya. Kulturologiya. Vostokovedenie" – Newspaper of RSUH. Series "History. Philology. Cultural Studies. Oriental Studies"*, 4, 79-90. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriograficheskaya-refleksiya-naslediya-v-fon-gumboldta-1> [in Russian].
13. Engelgardt, M.A. (1891). *A. Gumboldt, ego zhizn, puteshestviya i nauchnaya deyatelnost: biograficheskiy ocherk* [A. Humboldt, his life, travels and scientific activities]. St. Petersburg [in Russian].
14. Ette, O. (2018). Aleksandr fon Gumboldt: kochuyuschaya mysl i zhiznennaya nauka [Alexander von Humboldt: nomadic thought and life science]. *Epistemologiya i filosofiya nauki – Epistemology and Philosophy of Science*, 55 (1), 136-154 [in Russian].

Отримано 02.12.19
Рекомендовано 05.12.19

Електронна адреса для листування: havruchukii@tdmu.edu.ua